

A Kosztolányi-életmű sötét oldala

1

Kosztolányi Dezső ma a magyar irodalmi kánon centrális alakja. Az író személye így gyakorlatilag szent és sérthetetlen, magára adó (és saját közéleti pozícióját veszélyeztetni nem akaró) értekező nem is bírálja. Az életmű egésze és/vagy egyes darabjai pedig úgy képeznek hivatkozási alapot, hogy megkérdőjelezésük gyakorlatilag megint csak elképzelhetetlen, hiszen ez esetleges felvetőjére nézve önvészélyes. Ha – horribile dictu! – mégis csak előfordul ilyesmi, az egyféle esztétikai blaszfémiaszámba megy, amire céhhez tartozó nem vetemedik. A dolog természete szerint azonban egyetlen kánon sem abszolút érvényű, a kánon peremén mindig vannak értelmezők, akik „kilógnak” a konszenzusból s valamilyen megfontolásból kivonják magukat érvényessége alól. Így mindig akadtak olyanok is, akik kérdőjeleket raktak a Kosztolányi-életmű mellé is. Erre az alkalmat, a jelek szerint, leginkább az író politikához való viszonya szolgáltatta – egyes politikai gesztusai legalábbis nehezen védhetőknak bizonyultak. (Ezekről ezért jobb is volt persze hallgatni.) Az irodalmi mű kontextusát elimináló irányzatok érezhető kimerülésével azonban e problematikus momentumokat egyre nehezebb szőnyeg alá söpörni. Valami zavaró momentum minduntalan előkerül. (Jellemző e tekintetben, hogy egy, a „kisiklás” is tárgyaló könyv szerzőjével [Bíró-Balogh Tamás] mostanában két nem-irodalmi lap is hosszú interjút közölt e tárgyról: a rangos HVG és a nagy múltú szegedi napilap, a Délmagyarország.) A kánon ereje, úgy látszik, a céhen kívül már nem érvényesül kizárólagosan. S erre az apró elmozdulásra érdemes felfigyelni. Valami változik.

Annyi régóta bizonyos, Kosztolányi pályájában van egy-két sötét folt. Az Új Nemzedék Pardon rovatának szerkesztése és írása például (amelyért már a kortársak is megorroltak az íróra) nagyon nehezen védhető. Igaz, utána ehhez fogható „kisiklás” már nem következett be, sőt az író kimondottan apolitikus magatartást vett föl. Az érett Kosztolányi jellegzetes ideológémája egyenesen a „homo aestheticus” elvben öltött testet, s az író azt hirdette, meglehetősen meggyőzően, hogy „az elefántcsonttorony még mindig jobb hely, mint egy pártiroda”. Ezért az elvéért ugyan (sok évtizeddel ezelőtt, még irodalmunk vaskorszakában) érték még bírálatok, de az mindenképpen tény: ha

apolitikussága miatt ítéljük el, akkor ugyanazon összefüggésben nem róható meg valamely politikai ítéletéért. Valaki ugyanis vagy apolitikus, vagy (rosszul) politizáló. Vagy-vagy. Nem lehet valaki egyszerre apolitikus és „politikuss”, a jobboldali politika exponense. Márpedig úgy látszik, az Új Nemzedék militáns publicistájából egy politikától idegenkedő, apolitikus, esztéta-alkatú író lett. Azaz megváltozott, vagy ha úgy jobban tetszik, megjavult. S ennek a változásnak paradox módon éppen hajdani bírálói adnak erős kontúrokat. Azok tehát, akik még ma, közel egy évszázad múltán is az Új Nemzedék-epizódot állítják előtérbe, s elítélik az írókat, úgy tetszhet, méltánytalanok és rosszhiszeműek. Sem az igazi megértés, sem a megbocsátás keresztény eszményét nem gyakorolják. S így „besároznak” egy nagy írókat.

A helyzet azonban, sajnos, nem ilyen egyszerű. Ha igazán meg akarjuk érteni az életművet, akkor az apologetikus (és persze a csupán stigmatizálni szándékozó) retorikából célszerű kilépni, s magukat a tényeket kell fontolóra venni. Méghozzá olyan nézőpontból, amely eléggé egyetemes ahhoz, hogy érzékelje mind a pró, mind a kontra érveket, de a tényeket nem oldja föl valamely leszűkítő nézőpont igényei szerint. Nem az a kérdés ugyanis, hogy a Pardon rovat szerkesztője és írója antiszemita és militáns jobboldali volt-e (ez ugyanis történelemhamisítás nélkül nem tagadható). A kérdés az: mindaz, amit az író az Új Nemzedéknél képviselt, hogyan viszonyult beállítódása egészéhez képest? Azaz, teljesen idegen elem volt-e abban, véletlenszerű, esetleges „kisiklás”, amelyet csak a helyzet és bizonyos körülmények összejátszása váltott ki, avagy, ellenkezőleg: az „újnemzedékes” szerepvállalás az addigi beállítódás lényegéből nőtt ki, s utóbb sem lett inkongruens nyíltan vállalt elvei implicit lényegével? Másképpen fogalmazva meg a kérdést: a „politikuss” (majd „apolitikuss”) Kosztolányi elvei összeköttetésben voltak-e alkotói beállítódásával, vagy sem? Azaz: Egy habitus két oldaláról vagy két külön szervezőelv egymástól független, csupán véletlenszerűen és ideiglenesen egymás mellé kerüléséről volt-e szó? S itt alaposan meg kell fontolni a választ. Egy olyan tehetségű embernél, mint amilyen, tagadhatatlanul, Kosztolányi is volt, a beállítódás (*habitus*), mint egységes egész aligha tűr el tartósan egymástól teljesen független, egymást kizáró beállítódás-fragmentumokat, s automatikusan kapcsolatot teremt a részmozzanatok közt. Az emberre jellemző beállítódás ugyanis lényege szerint az egész valóságához való viszony, amely – jól vagy rosszul – mindent, amivel az ember érintkezésbe kerül, összhangba próbál hozni. Lényege éppen a nagyon különböző területeken fölhalmozódó tapasztalatok hosszabb-rövidebb idejű integrálása. Elképzelhetetlen, hogy egyugyanazon agykoponyában egymásról nem tudva, egymással nem érintkezve lötyög egy politikuss én és egy esztéta én, s a kettő nem hat egymásra. A két én egymástól való ilyen függetlensége maga a skizofrénia tanácsos alapesete lenne. Ha tehát egyszer a Pardon rovatos beállítódás

megképződött (márpedig megképződött), akkor annak kapcsolatban kellett lennie az író addigi beállítódásával – a *Pardon* eszménye nem a semmiből jött elő, valami előkészítette azt. S az, amit a *Pardon* jelent, utóbb sem válhatott semmivé – legalább, mint tapasztalatnak tovább kellett élnie művelőjében.

Mindez azonban, Kosztolányi esetében is, nem *in abstracto*, hanem a maga történeti konkrétságában érdekes.

2

Az elemzést célszerű a „felületen” kezdeni, s első körben azokra a megnyilatkozásokra figyelni, amelyek mindjárt, „első olvasásra” elkülnítik Kosztolányi nézeteit a „nyugatos” mainstream állásponttól, s amelyek így valami anomáliát jeleznek. Az első ilyen megnyilatkozás-típus kétségkívül az explicit antiszemitizmus markáns jegyeit mutatja. Ezek jelentős része régtől fogva ismert, olykor hivatkoznak is rájuk a kutatók, az egységben látás lehetősége azonban jobban kiemel bizonyos vonatkozásokat, mint a „szemezgető”, s így az adatot szinte automatikusan izoláló utalgatás.

Az első ilyen, önmagában is markáns jegyeket mutató „adat” mindjárt meglepő. A ma „nyugatos” szerzőként elkönyvelt Kosztolányi a Nyugat „zsidóságát” nehezmenyezte, egyáltalán nem finomkodva. 1908 végén, a nem-zsidó Fülep Lajost próbálva megnyerni a katolikus színezetű Élet munkatársának, egyebek közt az akkor már első évfolyamát záró Nyugatot is jellemezte – erősen distanciáló hangszerelésben. „Ki talál itt [ti. a magyar szellemi életben] stílszerű milieut?” – teszi fel a kérdést, majd a kérdésben rejlő állítást mindjárt demonstrálja is. „A Nyugat egy kifejezetten anti-szimbolista, józan, racionális alapon álló, metafizika- és gondolatgyűlölő zsidó pártszövetkezet. Impotens rikoltozás rekedt torokkal. A szifilisztól berekedt torokkal. Hitem szerint ők sohasem csinálják meg az irodalmi forradalmat, mert erre nemcsak az erejük hiányzik, de a hitük is, az állítani tudás bátorsága.” (KDlev 165.) Nem közvetlenül a Nyugatra vonatkozik, hanem az új, szerveződőben lévő lapra, az Életre, de logikailag a Nyugatra vonatkozó állítást magyarázza: „Az új lap keresztény jellege pedig semmiképpen nem akadályoz bennünket abban, hogy a magunk hite szerint írjunk, hisz a francia és olasz szimbolizmus is – amint Ön igen jól tudja – kereszténykatolikus, sőt jezsuita alapon indult meg. A parnassienek és a dekadensek tagadása után a misztikusok mondták ki állító mondataikat.” (KDlev 165.) Az idézett gondolatmenet roppant érdekes, részletes elemzést érdemel, itt s most azonban – egyelőre – elégedjünk meg néhány összefüggés pusztá rögzítésével. (1) Irodalmi gondolatmenetről van szó, (2) a modern magyar irodalom, sőt az „irodalmi forradalom” esélyeit mérlegeli, (3) a „világnézeti” kérdések nem, pontosabban

csak annyiban érdeklik, amennyiben ezzel az irodalmi megújulással összefüggtek, önmagukban számára érdektelenek, vagy legalábbis mellékesek. De, s ez szempontunkból most a leginkább érdekes, (4) a megújulás akadályát, a negatív pólust egy nem-irodalmi momentumban, a Nyugat „zsidóságában” fedezi föl, s (5) ezt a – népi (?), vallási (?) vagy faji (?) – momentumot megbélyegzi: „zsidó pártszövetkezet”. (A „zsidó” szerep kiemelése a Nyugatról szólva annál inkább is érdekes, mert a szifilisztes torokra való utalás valójában Adyra alludál, azaz a rejtett Ady-ellenesség indexe.) Annyi bizonyos, itt a „zsidó” szó negatív konnotációjú, illeszkedik a hétköznapi antiszemita retorikába. Az ellenfél/ellenség megnevezésére, pontosabban minősítésére szolgál. Egyféle bunkó, amellyel ütni lehet.

A másik, ugyancsak sok mindent magába sűrítő „adat”, amely mindenképpen idézendő, egy Juhász Gyulához írott, 1920. február 15-i levélben olvasható, s Kosztolányi „zsidókhoz” való viszonyáról árulkodik. Nézőpontja most is „irodalmi”, s az ellenfelet megint a zsidókban találja meg. Figyelemre méltó, hogy a gondolatmenetre megint szervezkedés közben került sor, s az inkriminált rész az agitáció része. „Bármilyen kusza és ostoba híreket hoztak is nekem, tudom, hogy ön is csak magyar lehet, csak magyar maradhat. Az se zavart meg, hogy szembehelyezkedett azzal az írói táborral, mely önt szeretettel várta és várja ma is. Talán csak optikai csalódás az egész. Mi nem látjuk önt, vagy ön nem lát bennünket. Az utóbbi valószínűbb. Vidékről, távolról el se képzelheti, micsoda legendás szenvedésen ment át a magyarság a Balázs Bélák és Lukács Györgyök faji zsarnoksága alatt, hogy rongyolódott le apánk és anyánk, hogy jutott koldusbotra egész fajtánk, míg a másik »választott« fajta, mely mártírosdit játszik és jelszókat harsog, milliókat szerzett, és ma is kezében tartja az ország és irodalom sorsát. Vízet hordanék a Dunába, ha erről többet beszélnek.” (KDlev 433.) Az ellenség itt is egyértelműen a zsidók, de meghatározásuk immár célirányosan leszűkített. A zsidó szó, amely egyébként ki sem mondódik, nem nép vagy vallás értelmű Kosztolányi szótárában, hanem „faj” vagy/és „fajta”, de olyan faj/fajta, amely a „magyarsággal” szemben áll, elnyomja a magyarokat, zsarnok, „faji zsarnokságot” gyakorol. A nevek irodalmiak, a tárgy irodalmi szervezkedés, a cél azonban nemcsak irodalmi, sőt elsősorban nem irodalmi jellegű, hanem a javak elosztását garantáló politikai cél. A hatalom megragadása a tét. Ezt, a gondolatmenet nem idézett, de idézésre érdemes folytatása kétségtelenné teszi. Az irodalom immár nem magánügy, hanem „nemzeti” ügy. „Nyilvánvaló, hogy ez ma már nem magánügy, ez ellen a nemzet jövője érdekében tenni kell, a becsületes embernek a mi táborunkban van a helye. Lehetetlen, hogy a magyar csak bankszolgának és külső munkatársnak jó. *Vezetnünk kell, diktálnunk kell, élnünk kell* szegény kis országunkban.” (KDlev 433.) Itt már jóval többről van szó, mint irodalmi konkurenciaharcról, a zsidóellenese retorika itt egyértelműen

a hatalmi harc eszköze, egy olyan hatalmi harc é ráadásul, amelyben a szembenálló pólusokat is ez a retorika teremti meg.

Ez az átlényegülés nem véletlen. 1919 őszétől (1921-ig) Kosztolányi már a militáns szélsőjobboldali Új Nemzedék főmunkatársa, (egyik) vezető publicistája, a hírhedtté vált Pardon rovat szerkesztője és (egyik?) írója volt. Ez az „atrocitásokat” igazoló s „atrocitásokra fölbujtó rovat a fehérterror és a kurzus történetének emblematikus újságírói teljesítménye. A szerzőség kérdésének relativizálása, amely a Kosztolányi-apologetika kedvelt eszköze, céltalan. Kosztolányi, mint rovatvezető az egészért felelős, azokért az írásokért is, amelyeket esetleg, ritka kivételképpen nem ő írt. Ha pedig a rovat naponkénti két-három glosszáját egybeolvassuk, s a rovat egész anyagát egyetlen ideológiai diskurzusnak tekintjük, jól kirajzolódik egy kurzusújságíró arcképe, s ebbe a portréba a zsidóellenesség is beletartozik, a maga „elegáns” módján, artisztikumot és gyűlöletet mesterien kombinálva. Nem véletlen, hogy az ugyancsak militáns, de a maga módján csakugyan meggyőződéses és nyíltan hadakozó Szabó Dezső egyik kötetét már 1919-ben „Kosztolányi Dezsőnek, a zsidóverőnek” ajánlotta, majd, Kosztolányi játszmáit leleplezendő, megnevezte a névtelenségbe rejtőző *Pardon* rovat gazdáját is, Kosztolányit.

A *Pardon* rovat szerepét el lehet maszatolni, de meg nem történtté tenni nem lehet. E rovat a Kosztolányi-pálya (s életmű) kiiktathatatlan része.

Nem véletlen tehát, hogy a húszas évek elején a *Pardon* rovat glosszáiban, de (névtelen) vezércikkekben s úgynevezett „belső” cikkekben is ismétlődően találunk antiszemita utalásokat. Olykor nyíltabban, olykor csak áttételesen, de jól érzékelhetően. Ez a retorika, minden jel szerint már meggyőződéseinek egyik konstans eleme volt, jól beszélte ezt a nyelvet is. Igaz, a *Pardon* rovat botránya után, amikor meg kellett tapasztalnia azt a széleskörű, mély ellenszenvet, amelyet „újnemzedékes” szerepvállalása kiváltott, s amely – egyebek közt – olvasói egy részét is eltántorította tőle, óvatos lett, s nyilvánosan tartózkodott ettől a retorikától. De amikor az Ady-pamflet (1929) vitája ismét felborzolta körötte a kedélyeket, a bírálóinak adandó válasza készülve, jegyzetei között ő maga hozta szóba antiszemitizmusát. S megfogalmazása a maga nemében megint szimptomatikus, jóval több van benne, mint amit talán megfogalmazója is közölni akart olvasóival: „Antiszemita is voltam. Hogy nem leszek ismét, arra nem tehetek ünnepélyes fogadalmat.” (Egy ég alatt. Bp. 1977. 625.) Ez ugyanis nem pusztán „beismerés”, amelyet a Kosztolányi-apologeták sem hagyhatnak figyelmen kívül – ez a megfogalmazás, ha hipotetikus formában is, de mintegy a jövő felé is kinyitja a problémát. Mert ugyan beállítódását múlt időbe helyezte, már nem élő beállítódásként nevezte meg, de ezt a második mondat azonnal meg is kérdőjelezte, kilátásba helyezve esetleges felújítását, életre keltését. S ebben nem

is maga a kizárhatatlanság „beismerése” az érdekes, hanem az, hogy aki ezt az önmeghatározást megfogalmazta, az az antiszemitizmusban afféle ideológiai fregolit látott, amelyet használni, szüneteltetni, majd újra használni lehet. Tetszés vagy érdek szerint. S ez, szögezzük le mindjárt, mélyen amorális attitűd. A helyes magatartás, morális lény számára, nem az érdek függvénye, hanem követelmény, amelyet be kell tartani. Kosztolányi ezt, úgy látszik, nem érzékelte.

3

Az antiszemita megnyilatkozások futólagos áttekintése is lehetővé tesz néhány következtetés levonását. Az első s legfontosabb felismerés mindjárt az, egyáltalán nem egy egyszeri kisiklásról van szó, az ilyesféle nyomok voltaképpen átívelnek a pálya egészén, s legszűkebb értelmezésben is legalább két évtizedes (1908/1929) történeté állnak össze. S ha jól meggondoljuk, mindez a szabadkai gimnáziumi évekre nyúlik vissza. Az az önképzőkori vita ugyanis, amely Kosztolányinak a szabadkai gimnáziumból való kicsapásával végződött, Csáth Géának az esetet dokumentáló (s egyben persze interpretáló) naplójegyzetei (2013: 380., 456.) tanúsága szerint nemcsak tanár–diák konfliktus volt, hanem a lejegyző értelmezésében „zsidó–nem zsidó” konfliktus is. Összekapcsolódott az ellenfél, a tanárelnök zsidóként való azonosításával, s a körön belüli „zsidó párt” aknamunkájának vélelmezésével (vö. Lengyel 2014). Ez a korai tapasztalatértelmezés mintegy megalapozhatta ilyenként értelmezhető élményeinek feldolgozását, érzelmi elhelyezését. Ugyancsak figyelemre méltó összefüggés, hogy a „zsidózó” reflexiók háttérben rendre bizonyos érdekellentétek, látnens konfliktusok húzódtak meg. Méghozzá Kosztolányi szempontjából fontos „irodalmi” konkurenciaharcok, amelyek az „újnemzedékes” periódusban személyes egzisztenciális megrendüléssel, veszteségélménnyel (pl. a szülőváros, Szabadka szerb impérium alá kerülésével) kapcsolódtak össze. Azaz, nem pusztá fantazmákról volt szó, hanem személyes „élményekről”, „tapasztalatokról” – igaz olyan élményekről, amelyeknek zsidósítása a pszichológiailag könnyebbik, mert a teher alól felmentő utat jelentette az élmények feldolgozása során. A harmadik felismerhető összefüggés paradox természetű. Kosztolányi egész felnőtt életében olyan közegben élt s alkotott, amelyben a zsidók (értsük e szót bármilyen lazán) jelenléte szignifikánsan számottevő volt. Sőt felesége, fiának anyja is a zsidó közösségből származott, bár valamikor, már felnőttként „kitért”, ékszerként pedig keresztet viselt a nyakában. Társasági értelemben vett „barátainak” egy része, mint ő maga is utalt rá az Ady-vita kapcsán, a zsidók közül került ki. Ez a lényegében véve folyamatos érintkezés azonban nem számolta föl a „mi” és „ők” közötti megkülönböztetést, a „magyarok” és

az „zsidók” külön csoportként való azonosítását, s – ha szüksége volt rá – szembeállítását. Ilyen szempontból különösen figyelemre méltó a Juhász Gyulához írott (már idézett) levele, s az Új Nemzedékben publikált *A magyar irodalom és az ő irodalmuk* című cikksorozata. Azaz jelentős volt a zsidóktól való (szociometriai) távolsága, jóllehet ezt a gyakorlatban, pragmatikus szempontokból többnyire felülírta. De a távolság tudata, látenciaként, mindig jelen volt gondolkodásában, egészen addig, hogy antiszemitizmusa aktivizálását még 1929-ben is lehetséges megoldásként nevezte meg. A negyedik összefüggés, amelynek felismerése előrébb viszi az értelmezést, mintegy a harmadik összefüggés derivátumának is tekinthető. A konfliktusok „zsidósítása” ugyanis, mint maga Kosztolányi is jól tudta, egyáltalán nem legitim (vagy legalábbis nem mindig „praktikus”) eljárás. Ezért, „normál” körülmények között (mint Csáth utalt is rá: „elvtelenül”) rejtette, kódolta ezt az (alkalmilag érdekellentétekkel is megterhelődő) szociometriai távolságot. Sőt, ha érdekei úgy kívánták, „zsidóbarát” is volt – erre jó példa *A Hét* kiadótulajdonosához és szerkesztőjéhez való viszonya. Ha úgy hozta a helyzet, megvetően nyilatkozott kenyéradójáról, de ha kellett, magasztalta. Sőt, ha úgy hozta a helyzet, még zsidó felekezeti lapban, az *Egyenlőségben* is publikált, valami olyasféle pragmatikus megfontolásból, mint amely egy (rövid) ideig még a szociáldemokrata pártlap, a *Népszava* hasábjaira is elvitte néhány írását.

Mindez az „elvtelen” pragmatizmus, amely egzisztenciális és irodalmi boldogulását is szolgálta, nem is igen dekadolódozott volna nyilvánosan, ha egyes szituációk nem élezték volna ki az érdekellentéteket. A leglátványosabb 1919/21-es kitörése, pragmatizmusának e brutális fölírása mögött jól érzékelhetően mély trauma: „Nagy-Magyarország” és a keresztény középosztály összeomlása munkált. Ez a trauma megmagyarázza persze az indulat erejét, de nem igazolja annak irányát és módját. Sőt, Kosztolányi várakozásaival ellentétben, nem egy új karrier elindítója, hanem egy minden addiginál súlyosabb személyes krízis kiváltója lett. S e krízis, lehetséges személyes megoldásként, mélyen antinómikus fejleményeket szült. Kosztolányit, jobb híján, „visszarendelte” a sorba, amelyből 1919 őszén kilépett, a „nemzeti ébredés” harcosából megint „egyszerű” sajtómunkás lett, akinek igazodnia kellett az új erőviszonyokhoz (s a régi barátokhoz), ugyanakkor semmi, ami „újnemzedékes” kalandjába belevitte, nem oldódott meg számára. Az anomáliaként érzékelt „mi” és „ők” közötti szembenállás, lefojtva és kódolva változatlanul megmaradt. Szó sincs ugyanis arról, hogy revideálta volna álláspontját – csak kódolta, rejtette. (Ennek utalásszerű jeleit a gondos szövegelemzés rendre ki is tudja mutatni.)

Létére a nyilvánosság legfőlőbb az ismét heves reakciókat kiváltó, ám többszörösen kódolt Ady-pamflet megírásából és publikálásából következtethetett. A többszörös kódolás, amely „irodalmivá” és egy nem zsidó író kritikájává alakította át a csoporttudatból táplálkozó és

(rejtett lényege szerint) *világnézeti* averzióit, úgy permutálta a kiinduló előfeltevéseket, hogy össze is zutyulta azokat. Miközben az Adyról (s általában az irodalomról) való beszédet, részgazságai ellenére, végző soron összezavarta, saját problémája kódolását sem tudta föloldani. Teremtőmánya, e vonatkozásban is, maga alá gyűrte.

4

Az az averzió, amely egy-egy alkalommal manifeszt módon is megjelent, többnyire azonban csak kódoltan volt jelen, természetesen – Kosztolányi formátumából adódóan is – nem egyszerűsíthető le valami szimpla érzelmi elemre, „gyűlöletre”. Az ellenségképzés bonyolult ideológiai konstrukciókban, különmemű (például irodalmi, politikai, világnézeti) gondolati mozzanatokból szerveződött egybe – s Kosztolányi e konstrukciókhoz keresett „ellenséget”, s nem fordítva. Beállítódottságának ez a komplexitása meg is figyelhető. A már idézett, Fülep Lajoshoz írott levél érvelése világossá teszi, a „zsidó pártszövetkezet”, szerinte, meghatározott valóságkonstrukció képviselője volt, s neki e valóságkonstrukcióval volt elsősorban baja. A Nyugat, amely nem szerepeltette őt oly gyakorisággal, amelyet elvárt, szerinte „egy kifejezetten antiszimbolista, józan, racionális alapon álló, metafizika-és gondolatgyűlölő” szerveződés volt, amely igazi irodalom helyett csak „rekedt torkú”, „impotens rikoltozásra” képes. Nem kétséges, ez a jellemzés már-már karikatúraszámba megy és rosszhiszemű, de ez a karikatúra voltaképpen annak a (politikailag is értelmezhető) *ellenkulturális* szerepnek a jellemzése, amelyet a Nyugat, szerzői egy része (például főszerkesztője és vezető költője) révén, csakugyan betöltött. Az irodalmi bíráló itt voltaképpen, merjük kimondani, par excellence világnézeti bíráló. S nemcsak bíráló szavai, eszményei is világnézeti töltetűek. Az „irodalmi forradalom”, amelyet ő vállalt, jellemző módon, szerinte „kereszténykatolikus, sőt jezsuita alapon indult” meg, s „a misztikusok mondták ki állító mondataikat”. (Az pedig, immár irodalomtörténeti távlatból értelmezve a gondolatmenetet, kimondottan groteszk ízt ad az okfejtésnek, hogy éppen az, a szimbolizmus, amelyért a szerző lándzsát tört, látszik ma avuló fejleménynek. Akik ma Adyrt bírálják, éppen „szimbolizmusán” fanyalognak.) Az irodalmi ítélet kisiklása azonban igazában mellékes momentum. Itt, Kosztolányi részéről, világnézeti averzió nyilvánult meg a Nyugat ellen.

S hogy ez a világnézeti alapú „irodalmi” ítéletkezés nem egyedi, fiatalkori megnyilvánulás volt, hanem – adott feltételek között – ismétlődő gesztus, jól mutatja az „újnemzedékes” periódusban íródott egyik levelének vonatkozó passzusa. 1922. február 14-én, Tolnai Vilmosnak egyebek közt ezt írta: „A Nyugat, amely igazán szabadelvű, apolitikus lap, nem törődik semmiféle politikai felfogással, az enyémmel épp

oly kevésbé, mint másokéval, s helyet ad az én újszerű verseimnek [...]. Azt is tudják rólam, hogy hajlamomnál fogva egyenesen maradi, reakcionárius vagyok, mert nem hiszek az emberiség gyökeres haladásában, sem a demokráciában, sem a »világot megváltó« szocializmusban, amelyet mint pesszimista az újkor legszomorúbb kabaréjának látok. Mindez természetesen nem akadályozza meg, hogy az irodalomban őszintén ne érezzem magam újítónak, vagy ha úgy tetszik, forradalmárnak. Hiszen a politikai és irodalmi forradalom legtöbb írónál nem esik egybe, sőt majdnem mindig szöges ellentétben áll.” (A levél e helye a levélkiadásból, jelöletlenül, kimaradt. A kéziratból idézi: Lengyel 2010: 197–198.) Ha eltekintünk attól, hogy a Nyugat immár pozitív példa, jól érzékelhető az önmeghatározás, az „irodalmi forradalmár” szintagma szerkezeti folytonossága. A képlet ez: világnézeti konzervativizmus, esztétikai forradalmiság. S nemcsak az inverzió az érdekes, sőt még csak nem is ennek, úgy látszik, makacs tovább élése, hanem az, hogy e pozíciónak szerves része a világnézeti komponens. A „tisztá” irodalmiság eszménye itt bizony megint jól azonosítható világnézetes tartalmakkal kapcsolódik össze.

S több mint figyelemre méltó, hogy Kosztolányi önmagát következetesen az „irodalmi” forradalmiság és a „világnézeti” maradiság, sőt „reakcionáriusság” pólusán helyezte el.

Önmaga reakciósként való besorolását minden jel szerint komolyan is kell venni.

5

Az Új Nemzedékben közölt Kosztolányi-cikkek jellegzetesen kurzista irányúak. A szituációt, amelyben születtek, ő maga (*Tehetség és fűrgesség* című, 1920. szeptember 18-i vezércikkében) egy „nagy viadal”-nak látta, „melyet magyarság és zsidóság vív”. A mérleg, amelyet felállít, figyelemre méltóan elfogult. „Mióta a magyarság emancipálta a zsidóságot, békés és egyedül nekik kedvező évtizedek múltak el, melyek alatt végrehajtották országunkban a honfoglalást. Állapítsuk meg, hogy a zsidóság ez idő alatt nehány jeles és tiszteletre méltó szellemi munkást, szervezőt, kereskedőt adott a magyarságnak, de egyetlenegy halhatatlant sem, aki európai mérték szerint is az. Nincs se Bólyai Farkasuk, se Eötvös Lórándjuk, se Lóczy Lajosuk, se Madáchuk. Ővők a civilizáció. Miénk a kultúra.” Az összevetés nyilvánvalóan hamis és megtévesztő. A génuszok, akiket Kosztolányi hiányolt, már ott voltak. S nemcsak arra a Lukács Györgyre kell gondolnunk, akit ez időben Kosztolányi megvetőleg emlegetett, jóllehet a német szellemi élet (Thomas Manntól Max Weberig) már akkor is elismerte nagy értékeit. De ha a gondolkodó Lukácsot esetleg diszkreditálta volna is népbiztosi szerepe a „kommün” hónapjaiban, aligha mondható el ez

azokról a tudósokról, akik éppen a kurzus miatt emigráltak, s külföldön hamarosan Nobel-díjasok lettek. (S persze a „magyar” legendárium példaanyagai.) A mérleg tehát hamis, s éppen abban a vonatkozásban mér rosszul, amelyet fontosnak, sőt vízvázalásztónak deklarál. Ez a kulturális vakság azonban számunkra nem önmagában érdekes. Az igazán figyelemre méltó maga az érvelés, a szembeállítás logikája. „Övök a civilizáció. [...] Övök a gőzmosoda, a *bookmaker*, a reklám.” S hogy mit csinált a „zsidóság” az emancipáció óta? „Majdnem minden téren szervezett, szerkesztett, toborzott, összeállított, tevékenykedett és sürgölődött, hogy milyen módon, milyen erkölcsi elvek szerint és milyen haszonnal, az nem tartozik ide. Mindenesetre kezébe vette a demokratikus műveltségnek azt az irányát, melyet az újat és halhatatlant alkotni nem tudó legújabb kor teremtett meg és *civilizáció*-nak kereszteltek el. [...] Élére állt a szellemi mozgalmaknak, elnöke és ügyvezető igazgatója lett minden kultúr-intézménynek, anélkül, hogy komolyan előre vitte volna.” Nem kétséges, rosszhiszemű, vitriolos érvelés ez, féligazságok, elhallgatások s megtévesztő szelekció igen hatásos konstrukciója. Az antiszemita retorika sok fontos elemét előlegezi meg. Szempontunkból azonban, ismételjük meg, még ez sem az igazán fontos. A fontos, amire fel kell figyelni, a *civilizáció* szó bevonása e kontextusba. A civilizáció szó (s a hozzá rendelt leírás) ugyanis a konzervatív kapitalizmuskritika fedőneve és kulcsszava. A „zsidó” aktivitásban Kosztolányi magát a kapitalizmust kritizálja – jobbról, s nevezi „újat és halhatatlant alkotni nem tudó” szisztémának. (Az mellékes momentum, hogy zsidók és civilizáció ilyen összekapcsolása kétélű fegyver: mindkét oldal felé vág.)

Egy dolog azonban semmiképpen nem tagadható meg Kosztolányitól: számára a „kultúra” (amelyet persze szembeállított a civilizációval) csakugyan eminensen fontos volt. Sőt értékrendje centrumában ez állott. (Az irodalom, mint alkotó tevékenység, maga is az ilyen értelemben felfogott „kultúra” egyik, sőt alighanem legfontosabb modellje.)

Ilyen vonatkozásban az Új Nemzedékben közölt Kosztolányi-publicisztika egyik legfontosabb, minden ízében reprezentatív darabja kétségkívül *A magyar irodalom és az ő irodalmuk* című cikksorozat. (A hét részből álló sorozat a lap 1920. szeptember 25-i, 26-i, 29-i, 30-i, október 1-i, 7-i és 24-i számában jelent meg. Újraközölve olvasható Bíró-Balogh Tamás *Mint aki a sínek közé esett* című könyvének [2014] függelékeként is: 159–172.) Ez a sorozat „irodalmi” cikkek sorozata, s hangja is temperáltabb, mint némelyik *Pardon*-glosszáé. Az antiszemita szempont persze itt is jelen van, az egész sorozat, a főcímhez híven, a „magyar irodalom” és az „ő irodalmuk” megkülönböztetésén és szembeállításán alapul. Mint ilyen, az úgynevezett asszimilációs szerződés nyílt fölmondása, irodalmi vonatkozásban. Hogy ez a megkülönböztetés mennyire reális, s mennyire egy kirekesztő előfeltevés

logikai derivátuma, azaz visszamenőleges hatályú konstrukció, most ne bolygassuk. Figyeljünk a sorozat más vonatkozásaira. Mindenekelőtt vegyük észre, ez a téma Kosztolányi számára csakugyan fontos volt, közvetlenül érdekelt volt benne. Erről, egyebek közt a sorozat IV., Cholnoky Viktorról írott, *Egy nagy tehetség kálváriája* című darabja messzemenően árulkodik. A személyes érdekelttség heve stílusosan is megfogható, Cholnoky iránti szimpátiája is egyértelmű. S ez a szimpátia valódi rokonszenv – más, korábbi írásai is igazolják. Cholnoky azonban nemcsak mint ellenpólus, az „ő irodalmukkal” szembeállítható példa fontos számára. Fontos egyéni sorsa, „kálváriája” is, amellyel az „elnyomott”, „magyar” alkotók sorsát demonstrálja. S persze a kapitalizmus üzleties irodalmi mechanizmusait, amely nem kedvez az „igazi” tehetségnek. (Nem is véletlen, hogy a nyomorgó Cholnoky ellenpontja a cikkben a szubvenciókból jól élő laptulajdonos, aki, amíg alkalmazottja az íróasztalnál robotol, „ezreseket” kártyázik el a kaszinóban – s a jelentős üzleti sikereket elérő színdarabíró, Molnár Ferenc, aki „a jól megadmisztrált úton szédítő gyorsan haladt felfelé”.) Az írói teljesítmény piaci mechanizmusok szerinti, szélsőségesen eltérő közösségi honorálása, jól érzékelhetően, saját problémája is volt. Alighanem ez is magyarázza, hogy a sorozatban voltaképpen egy konkurenciaharc tematizálódott – a „magyar irodalom” és az „ő irodalmuk” között. Ez a harc, bár nyilvánvalóan nem független az anyagi siker vonzásától, tematizálásában fölfedezhető némi közönységes irigység is, elsősorban nem emiatt tanulságos. Az az igazán érdekes, hogy Kosztolányi miben látta e harc irodalmi lényegét. S itt, nagyon jellemzően, két vonatkozásnak adott erős hangsúlyokat. A magyar irodalom elnemzetietlenedésének és az üzleties irodalom térhódításának. Mindkettőért természetesen „ők” a felelősek, erről nem hagyja olvasóit bizonytalanságban. Mindebben azonban a ’magyar irodalomként fellépő zsidó írók’ szerepének kiemelése csak külsődleges elem, amely az adott szituációban előnyösen használható. Ha azonban arra figyelünk, mi mindent ró fel nekik, kiderül: megint jellegzetesen kapitalista funkciókat nehezményez. Például a „nemzetivel” szemben a „nemzetköziségésedést”, az üzleties szempontok előre törését, s – egyáltalán nem utolsósorban – az irodalomnak az üzleties siker szempontja alá rendelődését. S amikor azt érzékelteti, hogy az „igazi”, de magányosan alkotó tehetséggel szemben ott van az üzletiesen szervezett „modern” irodalmi élet, amely az anyagi siker érdekében működik, s tagjai számára – elvtelenül, minden eszközt bevétve – garantálja is ezt a sikert, ugyanennek az összefüggésnek egy másik aspektusát hangsúlyozza. A kommercialitás, mint „irodalmi” fejlemény szociológiailag teljesen értelmes állítás. Ezek a „modern”, kapitalizmuskori irodalom jellegzetes szociológiai attribútumai. S nem lehet azt mondani, hogy nem valódi – nemcsak az alkotómunkára, de magára a műre is kiható – problémák rejlenek benne. Hogy mindezért

csakugyan pusztán az „ő” tevékenységük a felelős-e, ahogy a cikkso-rozat sulykolja, vagy általánosabb probléma, most hagyjuk figyelmen kívül. A sorozatnak ez a beállítása, ez az egyoldalú kiemelés „csak” az antiszemita előfeltevés érvényesülésének jele. Ennek regisztrálás-nál Kosztolányi beállítódásának megértése szempontjából fontosabb felismerni, hogy mindaz, amit nehezményezett, az maga a modern kapitalizmus – irodalmi vetületben. (Hogy zárványszerűen, irodalmi enklávákat alkotva, más jellegű irodalom megszületése is lehetséges, természetes. De ez, legalábbis egy ideig, marginális irodalom.) Kosztolányi beállítódása tehát a „zsidózó” fölszíne alatt valójában egyféle antikapitalizmus. De, s ez fontos distinkció, nem a „progresszív”, marxista vagy marxizáló változatban, hanem olyan, amely „állagvédő”, a hierarchikus viszonyokat fönntartja, vagy/és a saját javára átrendezi. A nézőpont itt nem az emberi emancipáció egyetemes igényéből, hanem a saját csoport érdekeiből válik ki. Ez is valódi szerep persze, súlya van, de az igazság (részleges) képviselője és a viszonyok deformálódása egyszerre jellemzi. E gondolkodástörténeti pozíciót az teszi veszélyessé, hogy – bár az anomáliákért amorális egyoldalúsággal mindig „őket” hibáztatja – a konstrukcióba beépült igazságok nem veszítik el érvényességüket és vonzásukat. A tőkeológia érvényesülése csakugyan átjárja az irodalom formaképző folyamatait, megváltoztatja finomszerkezetét, a termés túlnyomó többségét pedig így vagy úgy, de kommercialissá teszi. (Az olvashatatlan „magas” irodalom is, átlagos esetben, a kommercialitás egyik változata, azé, amely mechanikusan igazodik az önelvűség mítoszából fakadó kánoni követelményekhez. Itt persze az üzletképző csoportnagyság lényegesen kisebb, mint a populáris regiszterben megszólaló művek esetében.) Ez a kapitalizmus viszonyai között szükségképpen kibontakozó deformáció mindig kivált bizonyos szabadságharcot, elkülönülési igényt.

Aki ezt a deformációt alkotóként (és/vagy olvasóként) érzékeli, az, éppen e percepció révén, speciális beállítódásra tesz szert. A Kosztolányira is jellemző változat így egyszerre lehet nemtelen eszmék, például az antiszemitizmus generálója és „hiteles” modernitáskritika. Egy biztos, ez a változat az irodalom deformálódásán keresztül érzékelt kapitalizmus „irodalmi” kritikája.

6

Az Új Nemzedékben közölt cikkek közül egyet még érdemes itt megemlíteni, s kicsit közelebről is szemügyre venni. Ennek két, az eddig ismertetettekben nem érzékelhető eleme ugyanis itt markánsan kiemelkedik az összkepből. Az egyik a politikai harc tetten érhető kíméletlensége, a másik e harc (későbbi) irodalmi feldolgozása és reflektálása. Mindkettő magyarázó szerepű.

Ez a cikk, pontosabban: glossza, pár sor csupán, s a *Pardon* rovat soros glosszájaként jelent meg 1920. február 21-én. Címe: *A nemzeti gyászhoz*. E glossza funkciója a szerecsenmosdatás volt, egy – az adott történeti kontextuson belül is skandalumnak számító – „atrocitás” elsikálása, apologetikus átértelmezése. (Mai politika szlengben: „kommunikációja”). Közvetlen kiváltója, apropója Somogyi Bélának, a Nép-szava szerkesztőjének „ismeretlenek” általi meggyilkolása volt, amelyre azonban a militáns kurzuslapnak, az Új Nemzedéknek mindenképpen reagálnia kellett. Már a kortársak is tudták ugyanis, hogy ez politikai gyilkosság volt, s a kurzus belső (s legfelső) köreihez vezettek szálai. Azaz elkövetése a kurzus számláját terheli. Ez a glossza a modern magyar újságírás történetének egyik korai, nagy „kommunikációs” bravúrjaként és ugyanakkor morális mélypontjaként értelmezhető.

Miben áll a bravúr? Az eset briliáns áttematizálásában. Az áldozatból, Somogyi Bélából már a glossza első – igaz, összetett – mondatában megtorlást kiérdemlő bűnös lesz, a glossza pedig védőiratból vádirattá lényegül át. Az első mondatot érdemes is idézni: „Ismeretlen tettesek meggyilkoltak egy politikailag súlyosan exponált újságírórt és agitátort, aki a jogos és törvényes számonkérés elől több ízben elvonta magát nemzetközi összeköttetései révén, s így önként kitette magát annak, hogy a cselekedetei és szereplése nyomán fölgyülemlett indulatok törvénytelen mellékszelepen tóduljanak ki.” Paradigmatikus érvelés ez, tanítani lehetne. A cikk egészét egy korábbi cikkemben már részletesen elemeztem, a részletekre vonatkozóan elegendő oda irányítani az érdeklődőket. Itt elég, ha csak annyit jegyzünk meg, a glossza egy politikai gyilkosság igazolása, pusztán azért, mert a meggyilkolt a kurzus, a lap és az értelmező politikai ellenfele (’ellensége’) volt. Ez a politikai ellenféllel szemben alkalmazható eszközkészlet morálisan védhetetlen radikális kitágítása. S mint aktus, a Nietzsche-től a nációig (s tovább) ívelő morál- és felvilágosodás-ellenes lázadás demonstrációja – a maga területén, de „élesben”.

S ami különösen súlyossá teszi az esetet, írásaktusa igazolhatatlanságával – mint utólag kiderült – maga Kosztolányi is tisztában volt. Szembesült bravúrstiklijé aljasságával, amoralitásával. A glossza ugyanis saját regénye irodalmi nyersanyagává is vált. Lényege, a gyilkosság amorális áttematizálása, történeti átdíszletezéssel az „új-nemzedékes” periódus tapasztalatait magából kiíró Néro-regényben is megjelent. Az anyját meggyilkoltató Nero ugyanis bevallja mesterének, Senecának, mit tett. „Seneca visszatántorult attól, amit látott.” De erőt vett magán (a regény szavaival élve: „elzárta magát” érzelmeitől), s – mutatis mutandis – megismételte azt a nyelvi átértelmezést, amelyet Kosztolányi glosszájában, élesben próbált ki. Ezt a dialógust érdemes kicsit hosszabban idézni:

„– A tényeket nézzük – szólt közönyös arcot öltve.

Nero nem figyelt rá:

- Anyagiilkos vagyok – nyögte.
- [...]
- Hagyjuk ezt, intett Seneca, aki véget akart vetni szenvedésének
- vizsgáljuk nyugodtan, mi történt.
- Megöltem az anyámat.
- Az állam ellenségét – magyarázta Seneca, rendületlenül. – Nem is te öletted meg. Ő maga ölette meg. Öngyilkos lett mások keze által. A rossz önmagát semmisíti meg. Ezen nincs mit sopánkodnunk.
- Nem értem.
- Senki se tagadhatja, -- mondta mestere – hogy a senatust izgatta ellened, érintkezett az elégedetlenekkel, kiből állandó udvart tartott maga körül, bitorolni akarta a császári hatalmat, mely csak téged illet meg. Ezek a tények, melyek egytől-egyig be vannak bizonyítva.
- Mégis – hebegte Nero – gyilkosság.
- Gyilkosság? – szólta Seneca magasra vonva szemöldökét. – Mondd inkább államérdék és akkor mosolyogni fogsz. Nem szabad megjegyedned egy szótól.” (Nero, a véres költő. Bp. 1936: 202–204.)
- A regény e megoldásában nemcsak az az érdekes, hogy Seneca érvelésének mintája magának Kosztolányinak az újságírói gyakorlata. Két további mozzanat is megkülönböztetett figyelmet érdemel. (1) A saját gyakorlat s tapasztalat általánosított hatalomgyakorlási elvű nő, mintegy politico-antropológiai státusba emelkedik. Carl Schmittre emlékeztető módon. Másrészt viszont (2) a regény a narráció révén nyilvánvalóvá teszi, hogy a „senecai” gesztus (s következőképpen a glosszairó Kosztolányi eljárása is) valamiképpen anomália, erkölcsileg vállalhatatlan.. Másképpen fogalmazva: ez a politikai okosság inkongruens a (szokásos értelemben vett) erkölccsel. Kosztolányi ambivalens nagysága itt mutatkozik meg a maga teljes plasztikuságában. Újságíróként elköveti az elfogadhatatlant, íróként viszont, miközben megismétli és általánosítja tapasztalatát, jelzi is a tett elfogadhatatlanságát. Az író fölébe nő az újságírónak, de annak amorális gyakorlatából él. A modernitás egyik antinómiája ez: a saját aljasság egyszerre elfogadó (affirmatív) és elutasító kettős értelmezése.

7

Az Új Nemzedék-periódus lezárulása (1921), bármily nagy fordulatot is jelentett, nem járt együtt automatikusan Kosztolányi beállítódásának teljes átrendeződésével. A „megjavulás” alig több illúziónál. A külső körülmények alakulása (mindenekelőtt az úgynevezett „konszolidáció” beindulása), a Pardon-ügy háttérének kipattanása és fogadtatása lehetetlenné tette az explicit antiszemitizmus, általában a kurzista pozíció nyílt képviselését, de a beállítódás mélyszerkezetét, a „szélsőséges” gesztusok lefaragása árán, meghagyta. A húszas évek, amelyek egy-

ben Kosztolányi regényperiódusának gyors kialakulását és felívelését is meghozták, lényege szerint konzervatív (politikai értelemben jobboldali, autoriter) periódusa volt a magyar történelemnek. A konzervatív antikapitalizmus „puha”, csupán emberi viszonyok és gesztusok ábrázolásában megmutatkozó változata kongruens volt a „korszellemmel”, senkit nem irritált, implicit jelenléte a Kosztolányi-prózában jórészt rejtve maradt. Annál is inkább, mert regényeit (mindenekelőtt a Nero-regényt és az Édes Annát) voltaképpen az „újnemzedékes” periódus felülvizsgálataként, sőt kritikájaként is lehetett olvasni – s ez szinte „mindenkinek” jól jött. A régi „nyugatos” barátoknak és kollégáknak éppúgy, mint a szélsőséges kilengéseket már többé-kevésbé megfegyelmező, „konszolidált” rezsim uralkodó közhangulatának. (Jellemzően még a finom hallású emigráns, Németh Andor is „önkritikaként” értelmezte a regényeket.) Kosztolányi így, voltaképpen nyilvános megalázkodás és különösebb erőfeszítés nélkül, „csupán” művei segítségével át tudta magát menteni a kurzus utáni szellemi klímába. A regények kibontakozó recepciója, amely évtizedekkel később, a Kosztolányi-kanonizáció fundamentumaként is szolgált, elfedte az író beállítódásának, egész valóságához való viszonyának tényleges szerkezetét. A kontextus irodalommagyarázó szerepének folyamatos és egyre nyilvánvalóbb összszugszorodása, amely idővel az önmagában forgó hermeneutika uralmát, egyedüli „autentikus” magyarázóelvként való használatát hozta meg, minderre rá is erősített. Így a Kosztolányi-értelmezés szűkségképpen beszűkülése, önmagára záródása „láthatatlanná” tette a szövegszerveződés tényleges gondolkodástörténeti előfeltevéseit és jellemzőit. (Ezen az éppen aktuális teorémák és ideológémák életműre való, jórészt önkényes ráapplikálása nem segített, inkább összezavarta, deformálta a megértési kísérleteket.)

A figyelmes olvasás számára annyi így is bizonyos, az „apolitikusság” Kosztolányi számára kényszerű önkorlátozás volt, vállalandó mimikri. Politikai preferenciáit egyáltalán nem adta föl, csak hallgatott róluk, s ha végképp kiváncsiak belőle, kódolva fejezte ki őket. Régi preferenciáinak nyomait mindazonáltal fel lehet fedezni szövegeiben. Ilyen fősíznre küldött jelzés például a hivatalos Mussolini-életrajz demonstratív lefordítása, a Pirandello-magyarázat (amely világnézeti lényege szerint az olasz fasizmus melletti optálás), a szovjet-orosz viszonyok fölötti nem indokolatlan, de mindenképpen egyoldalú kritika, s ilyen a leglátványosabb, az Ady-pamflet megírása és publikálása is (amely a kényszerű apolitikusság tüntető föladása). Az Ady-pamflet igazi tétje ugyanis egyáltalán nem az volt, amire legtöbb értelmezője kezdetektől máig gyanakszik, hogy tudniillik kimutassa a rossz Ady-versek létezését, s így elégtételt szerezzen magának Adyval szemben. (Ez csak alárendelt szempont lehetett, járulékos kielégülés.) A tét a kultikus szereplővé váló Ady világnézetének diszkreditálása és elutasítása – ellenszenvé elsődlegesen egyáltalán nem esztétikai vagy ízlésbeli,

hanem világnézeti. (Az ízlésérvek csak erre az alapra rakódtak föl, s mint József Attila már akkor észrevette, maguk is ideológiai természetűek voltak. A vitában a „kukorica csutkája” szerepét töltötték be.) Világnézeti averzióit egy Komlós Aladárhoz írott magánlevélben maga Kosztolányi is nyíltan megvallotta, s tervezett – vitapartnerreit hatálytalanítani igyekvő – válaszcikkének argumentumai is jórészt e körből valók. A Komlóshoz írott levél (1929. szept. 16.) első pontja szabályos beismerése a „világnézeti” kritikának, amely vezette: „a latin műveltség oly világnézetet értek, mely távol áll a zsidó-keresztény mithikától, a bibliától, mely számomra mindig idegen volt. Ezt természetesen nem fejthettem ki a nyilvánosság előtt. Csodálkozom, hogy ön, aki értő lélek, nem képzelel el, hogy az élet tragikumát – a lényegeset – valaki a »négy fal között« is szemlélheti. Leopardi, a filozófus inkább látta, mint Ady, a kortes” (KDlev 585.). Világos beszéd ez: számára Ady „kortos”, vagyis politikai agitátor volt. S hogy igazában nem esztétikai, hanem világnézeti ’takarítómunkát’ kívánt elvégezni, már a pamflet keletkezéstörténetéről referáló, 1929. július 24-i levelében árulkodóan vallott. Osvát, még publikálás előtti replikájára válaszolva ugyanis, ő maga is 30-40 „gyönyörű” Ady-vers meglétéről beszélt. (N. B. Kevés költő van, Kosztolányit is beleértve, akinek 30-40-nél több „gyönyörű” verse van!) De ehhez hozzá tette: „Ezt elismerem, barátom, de én egy Augiász-istállót akarok kitisztítani.” (KDlev 581.) S magában a pamfletben még nyíltabban is fölfedezhetjük a „beismerést”: „Világnézete [ti. Adyé] azonban annyira sérti értelmemet, hogy érezni is képtelen vagyok vele. [...] E messianizmus által elveszti az idegi rendszeremmel kapcsolódást.” (Tükörfolyosó. Bp. 2004. 378.) Az pedig már csak hab a tortán, hogy Ady költészetét „kölcsonként kabbalisztikus építmény”-ként látta, vagyis alig leplezetten „lezsídózta” (Uo. 378.)

Az igazán figyelemre méltó fejlemény persze nem a tovább élő preferenciák egy-egy alkalmi dekonspirálódása. Ezeknél alighanem fontosabb szerepet kell tulajdonítanunk egy-két, rossz periódusában lelepleződött elve korábbi fogantatásának s tovább élésének. Mindenekelőtt a „zsidó-keresztény” *humanizmus* cselekvéskontrolláló, erőszak-megfékező elvétől való eltávolodásának. A Somogyi Béla meggyilkolásakor írott glosszája például önmagában lehetne kisiklás, a Nero-regényben előadott senecai gesztus pedig akár önkritikaként is olvasható lenne. De az ’ellenségként’ kezelt másik (rivális) ember aggálytalan kiiktatásában megmutatkozó antihumanista elv rögzülése már olyan szimptóma, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni – sem önmagában, sem a Kosztolányi-próza viszonylatában. Ha prózáját ilyen szempontból is olvassuk, föltűnik, hogy a végletes erőszakalkalmazás (’gyilkosság’) *aggálytalan természetessége* jellemző Kosztolányira. Érdeemes például elolvasni 1918-as (tehát még az „újnemzedékes” periódus előtti) *Káin* című kötetének címadó novelláját. Ez a kötetkompozícióban is fontos szerepet betöltő szöveg voltaképpen

bibliai parafrázis, az emberiség eredettörténetének kulcsmozzanatát nagyítja ki: Káin testvérgyilkosságát. Ez a gyilkosság a novellában az emberi nem elterjedésének és harmonikus kibontakozásának indító mozzanata. (Az eset feldolgozása, mindjárt szögezzük le, igen kevésé „biblikus”). Jellemző momentum, hogy Káin, mielőtt testvérgyilkossá válik, nehezen él, rossz földeket próbál megművelni, mentálisan sincs jó állapotban – egyebek közt apjához való viszonya is problémás, állandó gond forrása. Gyilkosságát szinte gyermeki tudatlansággal, ösztönösen követi el, egyáltalán nem érzékeli tette súlyát. A következmény pedig sikertörténet. Új, jó föld elfoglalása, virágzó gazdálkodás, sokasodó família, természetesség és harmónia. S maga Káin is, végső öregségéig, kiegyensúlyozott életet él, azt is mondhatjuk, boldog. A szüzsé jellemző eleme, hogy Káin sokasodó leszármazottai maguk is gyilkosok, a legnagyobb természetességgel. „Családja egyre gyarapodott. Egészséges és hatalmas gyermekei születtek, kik az istenek fiaihoz hasonlítottak, halvány leányok, kik egyesültek a férfiakkal és magzatokat szültek nekik. Nyugodalmukat nem zavarták. Csak ritkán hangzott fel a hegyekben a szőke emberek [ti. általa meggyilkolt öccsének leszármazottai] halálordítása, kiket a bátor fiúk az utolsóig megölték. [...] Éltek, ettek és aludtak, gyilkoltak és szeretkeztek, boldogok voltak.” (Káin. Bp. 1918. 9–10.) Ami figyelemre méltó: Káin történetének előadása nélkülözi a distancia leghalványabb nyomát. A történet „természetes” és (eredményei révén) igazolt. Az elv, amely Káin történetéből elvonható (s ami persze a történetnek is generáló elve volt) mintegy az emberi nem *antropológiai alapadottságaként* jelenik meg: a végletes erőszak, a gyilkosság természetes és eredményei révén a közösség számára pozitív. S a humanizmus elvének ez a radikális felfüggesztése nem egyedi eset a Kosztolányi-prózában. Még a keresztény paratextussal (is) operáló *Édes Anna* címszereplője, illetve Anna „érthetetlen” gyilkossága is (ha jól meggondoljuk a szerző erőszakhoz való viszonyát) ide vonható. De ennél a verziónál beszédesebb, egyenesen paradigmatis az 1931-ben született *Aurélius* című novella császári monológja. Az ártatlan embert legyilkoló ör védelmében ugyanis a császár egy kompakt erőszakelméletet ad elő. Az „elmélet” világnézeti indoklását most hagyjuk figyelmen kívül (egy korábbi tanulmányomban erről is szó van, rekapitulálva az író érveit), s csak lényegét – s magyarázatát – idézzük föl. A császár, a nagy *filozófusc*sászár így beszél a novellában: „Rettenetes napokat élünk, fiam. Egy világ recseg eresztékeiben. Meg kell mentenünk ezt a világot. Sajnálom a kis Avidust. De még jobban sajnálom ezt a világot, ezt a nagy és szép világot, mely annyi évszázadig fényeskedett bölcseivel, szónokaival, költőivel, s most a sötétség felé gurul. Erő kell nekünk, erő. Az erőt onnan vesszük, ahonnan lehet: a természettől. Ez az ör is a természet vak ereje. Ösztönösen kegyetlen mindenkivel, aki ellenszegül neki: harctéren a kvádokkal, itt az országban a rendbontókkal,

akik szét akarják rombolni, amit mi építettünk.” Majd: „A babiloniak, a perzsák, a görögök – a finom görögök is – fölhasználták az ilyen elmebetegeket a maguk céljára, egy vélt nagyon jó érdekében, s ezt művelte minden nép, minden korszak, minden császárság, minden köztársaság kivétel nélkül. Mit fintorgatod az orrod? Undorodsz ettől? Én még jobban undorodom, fiam. Mi, akik gondolkozunk és érzünk, elfordulunk ilyesmitől. De, sajnos, szükségünk van rá. A belőle származó nyugalmat és biztonságot mindnyájan elfogadjuk és érezzük. Hát nincs jogunk megvetni. Ez álszentség, hitvány keleti álszentség...” E gondolatmenet több szempontból is figyelemre méltó. Jellemző rá a feszültség, amely (mégjicsak) megjelenik benne. Ez a feszültség ugyanis az *ízlés* és a *racionalitás* feszültsége, s az ízlés nagy bajnoka érdekes módon a (csoportérdekek szerint beszűkített) racionalitást részesíti előnyben. Gyakorlata potenciális bírálóit képmutatásban marasztalja el, de maga is hipokrita, hiszen egy elitista érdeket (az „érzők” és „gondolkodók” érdekét egyetemes érdekként fogja fel, s eszébe sem jut, hogy mások legitím érdekeit is figyelembe vegye. Ez a mindenkori hatalom logikája, amelynek racionalitása is mindenképpen sérül. Hiszen, bár nem kalkulálja be, a legyilkolt ártatlanok ártatlansága lázító erő, és az ilyen amorális erőszak maga is a „sötétség” felé sodorja az országot, a közösséget, az illegitím erőszakot téve meg rendszerstabilizáló erővé. Miközben a császár azt hiszi, a barbárság térhódítását akadályozza meg (a különben undort keltő) primitív erőszak, voltaképpen a barbárság kibontakozását mozdítja elő. Ez, akárhogy nézzük, egy konzervatív antropológia demonstrációja – s mint ilyen, gyakorlati antihumanizmus.

S még valami mindenképpen ide kíváncozik. Bárhogy is magyarázzuk Kosztolányi elvét, ez az egyetlen példa is jól demonstrálja, hogy a prózairói életműbe (s korszakba) is mélyen bele van ágyazva az a gondolkodásmód, amelyet Kosztolányi az „újnemzedékes” periódusban, gyakorlatban is kipróbált, s amely, ha nem bénítja meg ítélkezésünket a kanonikus apologetika, csakis a modernitás sötét oldalaként azonosítható.

8

Kosztolányi rejtett előfeltevéseinek és elveinek felismerése értelemszerűen megváltoztatja az esztétikai értelmezés lehetőségeit. Ez nem jelenti automatikusan az írói tehetség s a mesterségbeli tudás leértékelését, de azt mindenképpen, hogy új értelmezői és befogadói viszonyt kell kialakítani az íróhoz és életművéhez. S ez egyáltalán nem könnyű és egyszerű feladat. A nehézséget mi sem mutatja jobban, minthogy ilyesféle kötelelességeivel a mai európai kultúra sem igen boldogul. Hasonló anomáliák ugyanis az európai kultúra meghatározó jelentőségű

vonulatait is terhelik, ez a kultúra tele van nehezen kezelhető, zavart okozó életművekkel, amelyeket egyszerre csodál s kénytelen bírálni, újraértelmezni. Csak a minap jelent meg például Martin Heidegger *Fekete füzetek* néven ismertté vált „gondolati naplója” első része, s máris látszik, nagy vitákra lehet számítani. Ahogy gyarapodnak az ismeretek, nő a tanácstalanság is – nagy filozófust vagy/és gazembert lássunk-e benne. S nem Heidegger az egyedüli e nemben, hasonló cipőben járt olyan nagy költő és esszéíró, mint Gottfried Benn, a Nobel-díjas Knut Hamsun, a politikaelmélet egyik leginspiratívabb klasszikusa, Carl Schmitt, a nagy olasz drámaíró, Pirandello, a „pesszimizmus” román/francia fenegyereke, Cioran, az ugyancsak román Mircea Eliada, vagy a hermeneutika iskolateremtő nagysága, H. R. Jauss. S a példák, ha szükséges, újabb nevekkal gyarapíthatók. Az említettek s az említetlenül maradtak mindmáig nagy kihívást jelentenek a kor kutatóinak, hiszen bennük jelentős szellemi teljesítmények és védhetetlen politikai gesztusok kapcsolódnak össze, már-már kérdéssé téve az egyébként csodált (s lomtárba aligha tehető) műveket is. Egyre bizonyosabb, valami méreg mélyen átjárta a legújabbkori európai kultúrát, s még az olyan, egyébként „problémátlannak” látszó alkotókról, mint a Kosztolányi egyik eszményének is számító Rilkéről is olyasmik derülnek ki, hogy a „Duce”, Benito Mussolini híve s az arisztokraták sznob rajongója volt.

Nem is kétséges, az összeegyeztethetetlenek vélt fejlemények valamiféle összeegyeztetése, értelemrendbe való beállítása torzulás nélkül egyre kevésbé halogatható. A kánon változatlan fenntartása ugyanakkor a mai, a kései kapitalizmus kulturális klímáját elsősorban alakító elitet is minősíti. A mintákat szolgálóan követő „provinciákon”, így Magyarországon is.

Jegyzet

Írásomat, a gondolatmenet jobb követhetősége érdekében nem terhelem meg jegyzetekkel. Ha szükséges, például idézetek azonosításához, magában a szövegben hivatkozom. A témakör háttéréhez, egyes részletek értelmezéséhez saját ide vágó tanulmányaihoz utalom az olvasókat. Ide vonható írásaim két kötetemben található: *Képzület, írás, hatalom*. Szeged, 2010, Quintus. Ebben: A „szörny” antropológiája (151–163.), Kosztolányi „latin világossága” (165–184.), Kosztolányiról, avagy „művészet, érdek, politika” viszonyáról (185–199.). A másik kötetem: *A mindennapok szemüvegkészítői*. Sajtótörténeti tanulmányok. Bp., 2013, Nap. Ebben: *Egy s más az Új Nemzedék Pardon rovatáról* (148–179.), *Egy Pardon-cikk s utóélete* (180–195.), *A „nagy viadal”* (196–205.), *Az Apostol-ügy* (206–223.). Témához tartozó további írásaim: *A „Vérző Magyarország”. Kosztolányi Dezső irredenta antológiájáról*. *Literatura*, 2007. 4. sz. 399–424., *Kosztolányi, Ben Blumenthal és az „idegenkörmű hódítás”*. = Szegedtől Szegedig. *Antológia* 2. köt. Főszerk. Simai Mihály. Szeged, 2008, Bába, 399–409., *Kosztolányi Szovjet-Oroszország képe*. *Kalligram*, 2010. 11. sz. 62–72. Még publikálatlan, de ide tartozó cikkem: *Csáth Géza kamaszkori antiszemizmusá-*

ról. Kézirat, 2014. Ugyanilyen értelemben utalhatok Bíró-Balogh Tamás könyvére is: *Mint aki a sínek közzé esett. Kosztolányi Dezső életrajzához*. Bp., 2014, Equinter. Ebben : *A Pardon-rovat történetéhez* (65–79.), *Egy idegen kéztől származó Pardon-cikk kéziratáról* (80–84.), *Egy Kosztolányi-cikk és kontextusa* (85–99.), „Tessék a kurzus-cikkírónak helytállani” (100–111.), *A Vérző Magyarország második kiadása* (112–123.), valamint egy szövegközlés (159–172.). Ez utóbbi könyv szerzőjével két, ide vágó interjú is készült: *Jobbszéljegyzetek. Kosztolányi Dezső kínos névtelen írásai*. HVG, 2014. nov. 29. 38–40. (Kérdező: Serf András.), *Kosztolányi titokban jobbról előz*. Délmagyarország, 2014. dec. 20. 11. (Kérdező: Bakos András). A gyökerekre nézve fontos Csáth Géza naplója: *„Méla akkord: hínak lábat mosni.” Naplójegyzetek 1897–1904*. Sajtó alá rend. Molnár Eszter Edina és Szajbély Mihály. Bp., 2013, Magvető–PIM. Kosztolányi levelei (a belső hivatkozásokban: KDlev): Kosztolányi Dezső: *Levelek*.–Naplók. Sajtó alá rend. Réz Pál, Bp., 1996, Osiris. Az apologetikai irodalomra külön nem hivatkozom (a jelzett cikkekben van rájuk utalás).